

БОЛГАРСЬКИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ: ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ (РОЛЬ РАДЯНСЬКОГО ФАКТОРА У СТАНОВЛЕННІ СОЦІАЛІЗМУ В БОЛГАРІЇ)

Марія Мілова (м. Одеса),

кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних наук
Одеської державної академії холоду

Десятирічний досвід трансформації суспільства від тоталітаризму до сучасного стану порушує нові питання перед дослідниками і мимохіть повертає нас у минуле СРСР та країн Східної Європи. З цього погляду важливо проаналізувати, як виникали та розвивалися системи радянського типу в Центральній і Південно-Східній Європі та чому вони так швидко й раптово зруйнувались.

У Болгарії, як і в інших країнах, тоталітаризм, що склався у післявоєнні роки, пройшов різні етапи — від зародження до краху. Історики і політологи сьогодні виділяють: період становлення (1944—1948 рр.), період остаточного утвердження тоталітарної системи (1948—1956 рр.) і так званий «живковський» період (1956—1989 рр.), який характеризується певними специфічними ознаками. У даній статті йтиметься про початковий період становлення. Для характеристики політичного процесу в цей період автор звертається до історичних фактів, які, можливо, в окремих випадках обтяжують текст, однак без цього аналіз не буде повноцінним.

Спочатку звернемося до документа, який був прийнятий весною 1991 р. Вищою Радою Болгарської соціалістичної

партії¹. У цьому документі було зроблено спробу об'єктивно оцінити результати більш ніж сорокарічного періоду соціалістичного будівництва в країні, діяльності партії та її керівництва, показати успіхи і невдачі, ступінь вини та відповідальності партійних органів і окремих лідерів за допущені помилки і деформації².

Що стосується початкового етапу розвитку Болгарії, в цьому документі зазначається, що після 9 вересня 1944 р. політична система мала народно-демократичний характер і плюралістичну основу і являла собою в тих історичних умовах альтернативу монархо-фашизму.

Тут виникає необхідність зробити деякі відступи. Створення політичної системи народної демократії було одним із головних завдань Вітчизняного фронту (далі — ВФ). Це був новий тип політичної організації суспільства. Вона відрізнялася від системи буржуазної демократії, була схожою на політичну організацію радянського суспільства, але не тотожною їй. Первісне уявлення про систему народної демократії було висловлено у виступі Г. Димитрова в 1945 р. після повернення у Болгарію. Він зазначив, що народна демократія — це ані радянський, ані буржуазно-демократичний режим — це особлива фор-

ма влади, багатопартійний режим з наявною опозицією і т. ін.³

Однак у грудні 1948 р. після того, як Сталін на зустрічі з болгарськими представниками зауважив, що «болгари можуть перейти до соціалізму і без радянського режиму, бо народна демократія і радянський режим — дві форми диктатури пролетаріату», Г. Димитров сформулював ту саму тезу. Сталін ототожнив радянський режим з диктатурою пролетаріату, тобто сутність влади — з її формою. Він не захотів врахувати положення концепції Г. Димитрова (а може, й навпаки), і почалося створення соціально-політичного організму за зразком і подобою сталінської моделі⁴.

Народна демократія і справді виконувала основні функції диктатури пролетаріату, але не в таких пропорціях (з переважанням конструктивних завдань над примусовими та використанням інших методів, ніж при сталінському розумінні диктатури). Як підкреслюють дослідники, про жодну тотожність між цими формами влади не йдеться. Відмінності народної демократії простежуються у наступному: не було монополії однієї партії, а значить й однієї концепції розвитку; була різко знижена роль репресивних органів у політичному житті та обмежено використання примусових методів. Зберігається низка інститутів класичних парламентарних демократій, у рамках яких реалізуються такі досягнення цивілізації, як всезагальне виборче право, основні громадянські свободи, політичний та світоглядний плюралізм. І що дуже важливо, плюралізм поширюється і на галузь економічних відносин у вигляді рівноправності різних форм власності. Слід підкреслити, що в різних країнах це виявлялося по-різному.

У болгарському Вітчизняному фронті існували різні програми, різна політика і різні стратегії. Для ВФ суспільний прогрес та перехід до соціалізму не були синонімами, і політичні сили займалися пошуком раціональних шляхів розвитку суспільства.

Між правлячими партіями та їх лідерами у ВФ існували значні ідейні розбіжності в оцінці ходу суспільних перетворень та кінцевих цілей, але в державі встановився політичний плюралізм, створювалася парламентська республіка, існували громадянські свободи, була визнана приватна власність з певними обмеженнями. У Політичному меморандумі наголошується на тому, що в країні відбувалися демократичні перетворення за участю широких соціальних верств. При цьому передбачалося, що народна демократія забезпечить стабільний розвиток політичної системи.

У цілому народно-демократичний етап в історії Болгарії тривав недовго, але був вельми насичений найрізноманітнішими подіями. Дослідники вважають, що у Болгарії існували передумови для формування як демократичного, так і тоталітарного режимів, але об'єктивні та суб'єктивні фактори, які визначили розвиток суспільства за другим варіантом, виявилися більш вагомими. І це підтверджується всіма документами і фактами.

Відомо, що історія тоталітаризму як процесу почалася в країнах Центральної і Південно-Східної Європи задовго до приходу Радянської армії та встановлення комуністичних режимів. Як відзначає А. Міллер, Друга світова війна стала дуже важливим етапом у розвитку тоталітарного процесу в Центральній Європі. Політичні процеси в цих країнах, крім Чехословаччини, можна охарактеризувати як бо-

ротьбу між авторитарною тенденцією, пов'язаною в основному зі старими елітами, і агресивними новими правототалітарними угрупованнями, яка відбувалася на тлі ескалації націоналізму, антисемітизму тощо⁵.

Болгарія в роки війни була союзницею Німеччини. Після смерті царя Бориса III і виходу Італії з Троїстого союзу політична криза в Болгарії поглибилася. Швидко почало змінюватися співвідношення сил. Здобувати владу кинулися різні політичні угруповання: фашистське на чолі з Цанковим, легальна буржуазна та дрібнобуржуазна опозиція і нелегальна антифашистська, яка об'єдналася у 1942 р. у ВФ. На думку болгарських авторів, антифашистська боротьба щораз більше набувала рис громадянської війни і від результатів цієї боротьби залежало майбутнє Болгарії. Фашизм не міг бути замінений фашизмом⁶, бо протягом двох десятиріч він існував і як політична доктрина, і як політичний рух, і як державно-політична система. Альтернативою цієї системи могла стати буржуазно-демократична або народно-демократична система правління.

Сьогодні у болгарській і вітчизняній науці побутує думка, що події 9 вересня 1944 р. були «болгарською справою». Вони не були привнесені ззовні. Нелегальна політична опозиція користувалася широкою підтримкою і мала достатньо збройних сил для завоювання та утримання влади в країні. Багнети Червоної Армії не змінили перебігу подій⁷. Упродовж ще двох років Болгарія залишалася монархією з традиційним конституційним регламентом, сформульованим у Тирновській конституції.

Певну політичну силу в державі уособлював малолітній монарх і монархічно налаштована частина болгарського сус-

пільства. Нова регентська рада при неповнолітньому Симеоні була утворена у вересні 1944 р. як один з важливих регулюючих факторів управління країною і збереження в ній політичної рівноваги. Вперше і всього один раз в історії монархії членом регентської ради був комуніст (Т. Павлов). До складу її ввійшли також представники ліберальної буржуазії. У вересні 1946 р. була вирішена історична доля монархії в Болгарії. За результатами референдуму за республіку проголосувала більшість, і з 15 вересня 1946 р. Болгарія була урочисто проголошена Народною Республікою (НРБ). Дев'ятирічний цар Симеон II разом з матір'ю і сестрою залишив країну з невеликою сумою як компенсацією за конфісковане майно царської родини.

Уряд, який очолив країну після 9 вересня 1944 р., включав представників різних верств болгарського суспільства. Лідерство належало політичній групі «Звено». Мали великий вплив лідери Болгарського землеробного народного союзу (БЗНС), який претендував на провідну роль у створенні нової Болгарії. Пізніше боротьба між партіями призвела до розколу і виникнення сильної опозиції (партія БЗНС «Нікола Петков», частина соціал-демократичної партії та незалежні депутати). Болгарська робітничка партія (згодом БРП(к) — комуністи) змушена була враховувати реальну ситуацію і спочатку не висувала суто соціалістичних гасел. Вплив її був незначним, і вона ділила владу зі своїми партнерами з ВФ, у тому числі і з представниками буржуазних кіл. Але з самого початку БРП(к) прагнула боротися за встановлення соціалістичного ладу. Природно, їй були потрібні союзники, вона згодна була йти на компроміси, і навряд чи в умовах, що склалися, це мо-

жна було здійснити без зовнішньої допомоги.

Аналіз документів свідчить, що «тінь Кремля» над політичним життям Болгарії стала активно проглядатися вже з початку 1945 р. Фактично у 1945—1948 рр. все вирішувалося після консультацій з радянським керівництвом (делегації до Москви, листи, дипломатичні та інші контакти). Сьогодні розсекречено чимало документальних свідчень, які дозволяють простежити, як в процесі гострої політичної боротьби відбувалося поступове згортання об'єктивно існуючих на той час альтернатив комуністичного варіанта перебудови суспільства, як «проростала» політична монополія компартії. Радянська партійно-державна еліта забезпечувала той напрямок розвитку країн Східної Європи, який вважала таким, що відповідає державно-національним інтересам СРСР. Досягнення цілей ставилося радянським керівництвом у пряму залежність від участі комуністів у владі, які у довоєнному суспільстві перебували практично на периферії суспільного життя і мали доволі незначну соціальну підтримку.

Болгарія не була винятком. На думку В. Мігева, після вересня 1944 р. у Болгарії почався процес швидкого формування гігантської за чисельністю партії. Якщо на момент повстання компартія налічувала всього 13 тис. членів, то через деякий час її ряди збільшилися до 250 тис.: навесні 1946 р. — до 400 тис., наприкінці 1948 р. — до 500 тис., що складало на той час 10% активного населення країни⁸. Крім того, у Кремля була можливість використати авторитет болгарського представника в Комінтерні Г. Димитрова, який після розпуску Комінтерну перейшов на роботу до ЦК ВКП(б) завідувачем відділу міжнародних зв'язків з ком-

партіями інших країн. Цікаво, що у серпні 1945 р. Г. Димитров попросив радянське керівництво дозволити йому повернутися в Болгарію для участі у виборах у Народні збори, однак Молотов, за порадою Сталіна, відхилив це прохання через те, що Димитров був радянським громадянином, депутатом Верховної Ради СРСР. Але, враховуючи перспективи політичного процесу в Болгарії, відставку Димитрова прийняли, і він зміг взяти участь у виборах, що відбулися на його батьківщині⁹.

Димитров повернувся у країну після 22 років еміграції у розпалі виборчої кампанії, під час якої точилася безкомпромісна боротьба за маси. У країні його зустріли із захопленням. Своєю появою він значно підтримав кандидатів від БРП(к). Опозиція оголосила про бойкот виборів, однак її підтримало лише 20 % виборців. За ВФ було подано 80% голосів. Опозиція взяла під сумнів демократичний характер виборів, і Н. Петков звернувся за допомогою до західних представників у Союзній контрольній комісії, яка діяла в перші післявоєнні роки в Болгарії. В результаті США і Великобританія оголосили про своє невизнання нового болгарського уряду, бо до його складу не ввійшли представники опозиції. Але новий кабінет міністрів був утворений і почалася кампанія щодо викриття опозиції.

Наступною віхою в завоюванні комуністами основних політичних позицій стали вибори у Великі народні збори, призначені на жовтень 1946 р., які мали прийняти Конституцію країни. Опозиція виступила зі своєю програмою, де містився заклик не допустити схвалення комуністичного проекту конституції, який висували від імені ВФ. В умовах жорсткого тиску і свавілля опозиції вдалося зібрати близько 30% голосів, оскільки на її бік

стали досить широкі верстви з дрібнобуржуазного середовища та селянства. Але успіх комуністів на виборах був очевидним¹⁰. Більше половини голосуючих за ВФ віддали свої голоси за БРП(к), що дало їй змогу утвердитися як керівній силі в політичному житті Болгарії. Саме вона визначала, який обсяг політичної влади можна передати партнерам, в яких межах можна допустити ідейне розмаїття.

У листопаді 1946 р. було сформовано третій уряд ВФ, який очолив керівник компартії Г. Димитров. У цьому уряді комуністи мали значну перевагу, що дало їм можливість почати активні дії проти опозиції: було розпущено центр опозиції — БЗНС «Нікола Петков», а його лідер заарештований, а згодом страчений. Діяльність його була оголошена контрреволюційною, а зв'язки з представниками західних держав — зрадою національних інтересів. Водночас усуваються «ненадійні елементи» з інших партій ВФ, а орієнтація цих партій на комуністичну стає більш відчутною.

У грудні 1947 р. була прийнята нова болгарська Конституція, що отримала назву Димитровської, в основу якої була покладена радянська Конституція 1936 р. Вона мала соціалістичний характер, хоча в ній і зберігалися елементи буржуазного права (наприклад, гарантувалася приватна власність).

В умовах «холодної війни», що почалася, сталінське керівництво прагнуло схилити народно-демократичні режими країн Європи до СРСР, нав'язати їм радянську модель суспільного ладу і ставило перед комуністами цих країн завдання прискореного будівництва соціалізму.

Певною мірою це визначило принцип зміни в політичному житті Болгарії наприкінці 1947 — початку 1948 рр. Їх

сутність зводилася до ліквідації ідейно-політичного плюралізму і утвердження монополії комуністичної партії на владу. Незабаром ВФ перетворилася в єдину суспільно-політичну організацію з індивідуальним членством, інші партії були приречені на усунення з політичної арени (саморозпуск «Звена», Радикальної партії; до того ж частина соціал-демократів та її опозиційні лідери були заарештовані і т. ін.). Віднині у Болгарії існували дві партії — Комуністична і БЗНС. Ліквідувати останню комуністи не наважилися, бо вона мала великі традиції і міцну соціальну базу. Сформована таким чином двопартійна система була формальністю, ширмою багатопартійності, тому що вся повнота влади зосередилася в руках БРП(к) і всі її рішення були обов'язковими для членів БЗНС.

Межі народної демократії значно звужилися. У Болгарії, як і в СРСР, спостерігався розрив між демократичними конституційними нормами і реальним практичним суспільним життям, що особливо проявилася на наступних етапах розвитку суспільства. Передусім це стосувалося діяльності парламенту, обмеження його активності як представницького органу. Законодавча ініціатива, як правило, виходила не від депутатів, а від БКП. Не відчувалося і контролюючої ролі парламенту. Поширювалася практика зміцнення виконавчої влади (прийняття декретів, указів, що набули сили закону). Це було характерно для Народних зборів Болгарії та їх Президії.

Ідеологічний і політичний плюралізм формально ще існував, але на V з'їзді БКП було поставлене завдання утвердження марксистсько-ленінської ідеології як пануючої. Ідеологія, як один з головних важелів радянської моделі соціалізму

лізму, починає виконувати роль мобілізуючої сили, яка, як вважалося, була самодостатньою і здатною замінити собою об'єктивні економічні можливості системи. Що з того вийшло — сьогодні стало вже відомим.

Політичний розвиток Болгарії після 1947—1948 рр., на думку болгарських дослідників, залишається практично невивченим. Вітчизняна наука також приділяє незначну увагу політичним проблемам балканських країн у післявоєнний період, хоча вони є нашими найближчими сусідами і партнерами. Проте російськими вченими за останні роки було написано низку цікавих досліджень. Саме цей період цікавий з точки зору якісних змін у соціально-політичному житті суспільства і прояву конкретних ознак тоталітаризму.

За ці роки відбувся перехід від народно-демократичного експерименту модернізації буржуазного суспільства до підготовки умов його революційного перетворення та швидкої адаптації й засвоєння радянської моделі соціалізму. Від поступових радикальних, але загалом демократичних реформ перейшли до радикальної ліквідації приватної власності (тобто перетворення її на державну) і вільного ринку. Цей процес у Болгарії, як вважають дослідники, був надзвичайно своєрідним і досить суперечливим. Він був пройдений з величезними зусиллями і труднощами для БКП.

Болгарська історіографія почала переглядати тезу про те, що розвиток держави у 1948—1956 рр. був абсолютно схожий на радянську модель¹¹. У цей час розгорталися процеси, які не завжди збігалися із загальними закономірностями, притаманними класичному варіанту сталінської системи. У них були різні вихідні складові. Теза про тотожність моделей припускала

наявність одного й того самого базису, соціальної основи влади та ін., чого в країнах народної демократії до кінця 40-х років ще не було. Зробити відповідними економічний базис і політичну надбудову народно-демократичних країн і СРСР — стало одним з головних теоретичних і практичних завдань (колективізація, боротьба з індивідуальним сектором тощо).

За ці роки чітко простежується процес утвердження монополії комуністичної партії. Досить швидко керівні посади в адміністрації і громадських організаціях посіли комуністи. Вплив БКП був уже настільки сильним, що вона могла швидко мобілізувати населення для вирішення політичних і економічних проблем. Панування компартії було переважаючим і на місцях, що й визначило політичну атмосферу в Болгарії на той час.

Соціальною групою, що стала опорою БКП, було селянство. За офіційними даними селяни наприкінці 1948 р. склали 45 % партії, а робітники — тільки 27 %. Реальна частка селянства, мабуть, була ще більшою, якщо врахувати аграрний характер економіки Болгарії. Таким чином, переважна більшість членів Болгарської компартії мала менталітет бідного селянина, який звик до низького рівня життя впродовж усієї болгарської історії. Тому зміни, що відбулися після 9 вересня 1944 р., були сприйняті ними як шанс поліпшити своє життя. Більшість болгар підтримала курс на прискорену побудову соціалізму, тим більше, що авторитет СРСР після війни був досить високим. Вони мимохіть копіювали його досвід і підтримували державу у проведенні жорстких економічних репресій щодо заможних людей у болгарському суспільстві. Більше того, лібералізація економічної політики викликала незадоволення членів партії. Вар-

то припустити, що критично налаштованих було більше серед заможних селян-комуністів, оскільки частка виключених з партії серед них була більшою.

Можна вважати, що до 1947—1948 рр. виникли сприятливі передумови для утвердження радянської (сталінської) моделі розвитку: була прийнята нова Конституція, завершено націоналізацію промисловості і банків. До початку 1948 р. було ліквідовано всі форми приватної власності і почався процес кадрових змін у держапараті. Це призвело до призначення членів БКП на всі керівні посади аж до найнезначніших. Водночас, як підкреслює В. Мігев¹², цей процес був суперечливим і обмеженим (збереглося багато елементів старої структури держапарату й армії, децентралізація влади з сильним місцевим самоврядуванням тощо).

Злам у переході до сталінської моделі в Болгарії стався влітку 1948 р. після XVI пленуму ЦК БРП(к), де було прийнято головні ідеологічні настанови радянської системи: загострення класової боротьби у процесі будівництва соціалізму та необхідність посилення революційної пильності щодо класових ворогів¹³. Різко збільшилася чисельність структур органів безпеки, стали проводитися чистки держапарату й армії від «ворожих елементів», посилились репресивні заходи влади. Сьогодні опубліковано велику кількість праць болгарських авторів, які розкривають зміст цієї «діяльності».

Весь наступний етап був пов'язаний з якісними перетвореннями: радянські структури стали активно впроваджуватися в усі сфери життя. Для роботи радниками у Раду Міністрів, у болгарську армію та інші центральні відомства були направлені радянські спеціалісти. В країні утверджувалася система, що за духом і подо-

бою відповідала радянській з її централізацією, бюрократизацією та регламентацією. Посилився радянський вплив на культурне життя країни.

Створювалася мережа підготовки кадрів: запроваджувалося навчання студентів через спеціальний стипендіальний фонд, при Вищій партшколі у Москві й Академії суспільних наук було відкрито відділення для підготовки марксистсько-ленінських кадрів країн народної демократії. Полегшилася процедура в'їзду та виїзду радянських представників у країни народної демократії. Встановлювалася практика відряджень радянських учених та викладачів для читання лекцій, керівництва кафедрами. Здійснювався централізований обмін книгами через бібліотеку ім. В. І. Леніна, було ліквідовано практику стягнення гонорарів за переклад радянських книжок за кордоном, активно популяризувалися книжки Сталіна тощо. Все це робилося, як підкреслюється в документі МЗС СРСР, з метою повної ліквідації рештків колишньої залежності від західних імперіалістичних держав — різного роду культурних конвенцій, іноземних культурних шкіл та інститутів¹⁴. Сталін не міг допустити посилення впливу західних держав на політичні та ідеологічні процеси в Болгарії і поспішав зміцнити свої позиції.

Таким чином, в другій половині 40-х років народно-демократичний період у розвитку Болгарії був перерваний значною мірою внаслідок дії зовнішнього фактора. Становлення тоталітаризму відбувалося за класичною радянською схемою: утвердження диктатури компартії, зрощування її з державою, придушення внутрішніх «ворогів», недопущення будь-якого інакодумства, піднесення партійно-державних лідерів (Г. Димитров, В. Червенков) і т. ін. Режим утверджувався за

допомогою різноманітних засобів, серед яких велика роль відводилася репресіям. Але пояснити це тільки дією зовнішнього фактора було б несправедливо та історично невірно. Існували об'єктивні та суб'єктивні внутрішні причини, що спонукали болгарське керівництво обрати такий варіант розвитку. Наприклад, воєнна та післявоєнна політична і економічна ситуація, розстановка соціально-політичних сил, домінування ліворадикальних настроїв тощо.

Іноді ініціатива місцевого керівництва щодо залучення «допомоги» здебільшого сама підштовхувала Кремль до використання умов, що склалися, хоча таке твердження вважається не дуже коректним. У записках бесід радянських дипломатів з діячами країн Східної Європи є багато свідчень стосовно того, що серед ліберально-демократичних, соціалістичних, селянських та інших політиків розгорталося свого роду змагання за право бути партнером СРСР. Сталін, який мав харизму переможця у війні з фашизмом, нерідко сприймався як вища інстанція, арбітр внутрішніх суперечок та протистоянь. Парадоксально, але факт залишається фактом: саме у нього вони сподівались знайти підтримку і захист від надмірних претензій та «перегинів» комуністів. Як зазначає М. Ісусов, «Сталін не завжди стримував болгарських комуністів на межі політичного балансу й толерантності, рятував від сектантських помилок та надмірного захоплення лівими ідеями»¹⁵.

Задля об'єктивності необхідно відзначити, що репресивні, терористичні методи досить широко використовувалися болгарською владою в ХХ ст. не тільки в епоху соціалізму. У вищезгаданому Меморандумі (Додаток) зазначалося, що восени 1944 р. болгарська нація переживала не тільки

політичне піднесення, але й велику трагедію. Зазнали терору й люди, які не брали прямої участі у раніше здійснених злочинах. Траплялися і страти без суду і слідства, причому багато людей стали жертвами політичних люмпенів, які демонстрували свою ультрареволюційність, а насправді зводили особисті рахунки.

Все це коїлося на підставі закону про Народний суд над винуватцями, які втягнули країну у війну на боці Німеччини. Кількість судових процесів (135 процесів — до кінця квітня 1945 р.), у результаті яких було страчено більше двох тисяч чоловік і стільки ж було засуджено на різні строки ув'язнення, жахає, хоча й з цього приводу автори наводять різні цифри. Болгарія була унікальною в Європі, що стосувалося кількості смертних вироків, винесених Народним судом, причому для деяких з них не було підстав¹⁶. Вищезначене підтверджує закономірність тоталітаризму, а саме: після знищення реальної чи уявної опозиції репресії починають проти тих, хто їх ініціював. За тією самою схемою вони оголошуються ворогами народу, соціалізму, агентами іноземних розвідок тощо. Підтвердженням цього є процес проти секретаря ЦК БКП Т. Костова, до знищення якого були причетні, як тепер уже достеменно відомо, Сталін і радянський радник у Болгарії генерал Чернов. Після смерті Сталіна репресії пішли на спад, але судові свавілля щодо противників режиму тривало і в «живковський» період.

В економічній політиці Болгарія обрала радянську модель планування розвитку господарства. Впроваджувалися відомі п'ятирічні плани. За першим дворіччям (1947—1948 рр.) йшла перша п'ятирічка (1948—1953 рр.), потім друга (1953—1957 рр.), третя (1958—1962 рр.) тощо,

але цей аспект болгарської історії у нашій статті не розглядається. План побудови економічних і культурних основ соціалізму був складений і затверджений Народними зборами наприкінці 1948 р. на підставі спеціальної резолюції, прийнятої на V з'їзді БКП. У першому п'ятирічному плані передбачалося досягти високих темпів індустріалізації, здійснити розвиток переважно підприємств важкої промисловості (83 % капіталовкладень), реконструювати й оснастити легку промисловість (17 %), тобто впровадити той самий радянський досвід дострокового виконання п'ятирічного плану за чотири роки. Ці процеси в аграрній країні мали великі плюси (народження нових галузей промисловості, впровадження нових технологій, збільшення обсягу промислової продукції та зростання кількості зайнятих).

Однак, ідучи шляхом «прискореного будівництва соціалізму», Болгарія не уникала драми колективізації радянського зразка, хоча сам процес кооперування суттєво відрізнявся. Традиційність болгарського села і співвідношення політичних сил в Болгарії не вимагали ліквідації куркульства як класу, але спочатку проводилося масове насильницьке кооперування (ТКЗХ). Це, природно, викликало невдоволення селян, які в масовому порядку подавали скарги про вихід з кооперативів та тікали (особливо у 1951 р.). Керівництво БКП змушене було засудити допущені помилки, збільшити капіталовкладення у сільське господарство, розширити матеріально-технічну базу ТКЗХ та ін.¹⁷

У результаті процес кооперування на селі активізувався, і в 1959 р. Болгарія, яка колективізувала 92% оброблюваної землі, стала другою після СРСР країною, що завершила соціалістичну перебудову сільського господарства.

Наслідування радянської моделі не в усіх випадках збіглося в часі або за ступенем інтенсивності з дійсною економічною та політичною залежністю від СРСР або країн, що входили до його орбіти. Для таких країн, як Албанія, Північна Корея і Румунія, характерне відхилення від базової моделі і навіть відверте виявлення ворожості щодо СРСР, але це не означало, що вони зовсім відмовились від неї. І така модель збереглася у сталінському чи неосталінському варіанті. Розірвання відносин між СРСР та Югославією автоматично не призвело до переходу до нової моделі, перші контури якої було окреслено лише на початку 50-х років. З приводу цього Болгарія, як наголошує І. Кацарскі, посіла класичне становище країни, в якій ступінь залежності від СРСР збігався зі ступенем реалізації радянської моделі¹⁸. Гадаємо, що це положення стосується пізнішого, класичного періоду болгарського тоталітаризму. На початковому етапі це формулювання ще не було досить чітко визначено.

Істотне значення для становлення сталінської моделі тоталітаризму в інших країнах мала геополітична ситуація, пов'язана з післявоєнним станом в Європі і роллю СРСР, включаючи його безпосередню військову присутність. Для слабозвинених країн привабливість СРСР пояснювалась можливістю здійснити індустріалізацію прискореними темпами, позбутися залежності від Заходу тощо. Ряд лівих організацій вбачали у радянському варіанті єдиний шлях до прогресу.

Одним з найважливіших факторів була економічна відсталість балканських країн, яка сама по собі стала стимулом для пошуку альтернативних шляхів розвитку. Захоплення «лівизною» у різних її варіантах і є наслідком цієї відсталості

(збереження патріархальних відносин, традицій, нерозвиненість буржуазних інститутів тощо). Тому дія групи факторів, пов'язаних з військовою та економічною міццю СРСР, стала вирішальною при обранні радянської моделі розвитку.

Для Болгарії економічна допомога, яку надавав СРСР для подолання післявоєнного розладу і відновлення народного господарства, мала величезне значення. У березні 1945 року була укладена перша торговельна угода між СРСР і Болгарією. Радянський Союз, перебуваючи у важкому становищі після закінчення війни, постачав у Болгарію зерно, бавовну та інші товари. Згодом для підтримки стабільності васальних режимів СРСР надавав економічну допомогу кредитами, обладнанням, спеціалістами. За період 1945—1955 рр. найбільшу допомогу на душу населення дістала Болгарія¹⁹. Саме економічна вигода зумовила тотальну залежність від СРСР.

Істотним був ще такий фактор, як відсутність мирного договору з країнами антигітлерівської коаліції. СРСР був єдиною державою, з якою під час Другої світової війни Болгарія зберегла дипломатичні відносини і не відправила на Східний фронт свій військовий контингент. На Паризькій мирній конференції (1946 р.) Радянський Союз послідовно відстоював інтереси Болгарії і болгарського народу, що дозволило зберегти територіальну цілісність держави та набагато зменшити обсяг репарацій, які вимагали від неї, а головне — у лютому 1947 р. Болгарія дістала довгоочікуваний мирний договір, який дозволив їй вийти із міжнародної ізоляції, забезпечити національну незалежність. У 1948 р. був підписаний перший повномасштабний договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу між НРБ і Ра-

дянським Союзом, а впродовж 1947—1948 рр. було укладено цілий ряд договорів про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу, що поклало початок оформленню економічного та політичного блоку східноєвропейських держав, очолюваних СРСР²⁰.

Таким чином, період 1944—1948 рр. у становленні тоталітаризму в Болгарії можна назвати підготовчим, коли багато елементів громадянського суспільства, до політичних партій включно, офіційно не були оголошені поза законом і зберегли реальну автономію, яка постійно звужувалася. Період з 1948 по 1953 рр. Міллер називає «гарячим» для всіх без винятку країн радянського блоку. Проходження цього етапу у країнах народної демократії відбувалося по-різному, але в цілому він характеризувався відвертими зусиллями режимів, скерованих на тотальну автономізацію суспільства, здійснити розрив традицій. Терор і страх ставали повсякденними явищами. В окремих країнах (Румунія, Албанія) жорсткість і жорстокість в політиці перевершувала іноді аналогічні дії в СРСР. Навіть Болгарія, що незмінно залишалася, на відміну від інших країн, гранично лояльною до Москви, також демонструвала цю тенденцію.

При цьому Болгарія та інші європейські країни народної демократії поступово інфільтрували у своїй теорії і практиці принципи «універсальної» радянської моделі соціалізму. І тут спадає на думку, що можна виділити дві моделі тоталітаризму, тобто модель країн Центральної Європи і модель країн Південно-Східної Європи, які мають свої особливості. Але це тема окремого дослідження. Для всіх країн після 1953—1956 рр. почалася певна лібералізація політичного режиму.

На закінчення слід підкреслити, що

становлення радянської моделі тоталітаризму в Болгарії було зумовлено внутрішніми та зовнішніми історичними, економічними та політичними причинами, які склалися на той час, серед яких:

— економічна відсталість і можливість її подолання через досвід СРСР, продемонстрований його військовою та економічною міццю;

— традиційна орієнтація на Росію, пов'язана з історичною долею Болгарії; можливість врятувати країну від чергової катастрофи (фашизм);

— велика увага Сталіна до болгарсь-

ких проблем під час війни і пізніше (збереження дипломатичних відносин, легалізація болгарських дипломатів у Москві, перебування уповноваженого міністра Ф. Раскольников у Софії тощо);

— післявоєнна дипломатична ізоляція; — перебування Г. Димитрова в Москві, близькі стосунки з радянською елітою, доступ до інформації, корисної для БКП тощо.

Все це сприяло посиленню впливу СРСР на Болгарію і формуванню відповідної соціально-політичної моделі розвитку.

ЛИТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

¹ З 1990 р. Болгарська компартія (БКП) дістала назву Болгарська соціалістична партія (БСП).

² Фактично було прийнято 2 документи: «Политически меморандум — 91 на Висшия съвет на Българската социалистическа партия» и «Приложение към Политическия меморандум — 91 на Висшия съвет на БСП». Детальний аналіз цих документів див.: Зудинов Ю. Болгарский вариант тоталитарного социализма // Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. — М., 1995. — С. 68—82.

³ Иванов А. Поворот 1948 года и народно-демократическая модель социализма // Политические системы СССР и стран Восточной Европы: 20 — 60 годы. — М., 1989. — С. 196.

⁴ Детальніше див.: Исусов М. Сталин и България. — София, 1991. — С. 39; История на България. — София, 1964. — Т. 3.

⁵ Миллер А. Авторитарный и тоталитарный опыт Центральной Европы // Центральная Европа как исторический регион. — М., 1996. — С. 79.

⁶ Див.: Исусов М. Вказ. праця. — С. 130.

⁷ Восточная Европа в документах российских архивов. 1944—1953. — Т.1 (1944—1948). — М.— Новосибирск, 1997. — С. 74; Исусов М. Вказ. праця. — С. 132—133.

⁸ Мигев В. Към въпроса за устанавяването на съветския модел на социализма в България (1948—1951) // Исторически преглед. — 1998. — Т. 52. — Кн. 5. — С. 32.

⁹ Исусов М. Вказ. праця. — С. 28—29.

¹⁰ Централно-Восточная Европа во II второй половине XX века: В 3 т. — Т.1: Становление «реального социализма»: 1945 — 1965 / Под общ. ред. И. Орлика. — М., 2000. — С. 429.

¹¹ Системы советского типа в Восточной Европе: осмысление опыта четырех десятилетий: Сб. обзоров и реф./ Отв. ред. Игрицкий Ю. — М., 2001. — С. 80.

¹² Мигев В. Вказ. праця. — С. 33—35.

¹³ Восточная Европа в документах... — Т.2. — С. 12—13.

¹⁴ Там само. — Док. № 14 от 21.03.1948 г.

¹⁵ Там само. — Т. 1. — С. 13; Исусов М. Вказ. праця. — С. 51.

¹⁶ Зудинов Ю. Вказ. праця. — С. 76; Восточная Европа в документах... — С. 101.

¹⁷ Восточная Европа в документах... — Т. 2. — С. 518—519.

¹⁸ Коцарски И. Тоталитарният социализъм. — София, 1994. — С. 317—318.

¹⁹ Там само. — С. 321.

²⁰ Восточная Европа в документах... — Т. 1. — С. 727, 944—946.

Надійшла 27.08.2002 р.